

Wees niet bang voor bevoogding

Simone van der Burg

‘Samen werken, samen leven’. De leus van het nieuwe kabinet leest als het gebod waarmee ieder crèchekind thuiskomt: ‘Samen spelen, samen delen’. Ouders krijgen het te horen als zij bij de dagelijkse routine -van brood smeren, afwassen, de po legen- hun hulpvaardige peuter even negeren om het geklooi te omzeilen met dikke onsmeerbare chocopasta of een drijfnappe keuken of wc. ‘Samen spelen, samen delen, mama!’, klinkt het dan verontwaardigd, ‘en niet duwen!’ De laatste verbiedende toevoeging hoort er bij, want de zin loopt in één adem door.

Met het nieuwe kabinet waant heel Nederland zich in de crèche. Na een tijd van neoliberal marktdenken waarin de regering voor individuele vrijheid en verantwoordelijkheid pleitte, horen we nu de zachte zedelijke stemmen van communitaristen doorklinken in het regeerakkoord. En dat is even wennen. Duurzaamheid, saamhorigheid, solidariteit, verdraagzaamheid en respect voor elkaar, het zijn allemaal prachtige waarden voor de komende kabinetsperiode. Maar is een kabinet dat zich met waarden verbindt niet een beetje bevoogdend? Argwanende critici slaan direct aan het puberen. De gemeenschapsmoraal van de nieuwe regering doet hen denken aan de jaren vijftig met de knellende fatsoensnormen van kerk en gezin. Daarnaar terugverlangen is in strijd met de gangbare historische canon, die leert dat Nederland pas volwassen werd in de jaren zestig, toen individuen de gemeenschapsmoraal loslieten, zoals kinderen hun moeders rok. Alleen deze geschiedenis verklaart waarom de term ‘spruitjeslucht!’ zo vernietigend is in een politieke kritiek: het woord roept de associatie op met een woedende peuter, die niet van tafel mag voor hij vier vieze doorgekookte natte dotten naar binnen heeft gewerkt.

Wie wil er nou terug in de kinderstoel? Niemand dus. Maar het is de vraag of de gemeenschapszin van het nieuwe kabinet de verworven individuele vrijheid wel echt bedreigt. Natuurlijk, de leus ‘samen leven!’, net het crèchegebod ‘samen spelen!’, is een norm die door de sociale omgeving wordt opgelegd. Maar ze werkt ook bevrijdend voor individuen, want kinderen kunnen er ook mee afdwingen dat ze mee mogen doen. Meedoen -ofwel ‘participatie’ in het jargon van het regeerakkoord- vergroot de individuele vrijheid, want iemand die meedoet kan capaciteiten ontwikkelen die alleen onrealiseerbaar waren. Dat geldt voor een kind, maar ook voor volwassenen.

Wat individuele ontwikkeling precies is, blijft meestal onduidelijk in de discussies tussen liberalen en communitaristen. Conservatieve cultuurcritici zoals de Amerikaanse socioloog Robert Bellah of de Nederlandse filosoof Andreas Kinneging, brengen zelfonderzoek vaak naar voren als egoïstische navelstaarderij, die niets nuttigs kan opleveren. Liberale auteurs zoals bijvoorbeeld Alan Gewirth, verwijten communitaristen juist dat zij van individuen een vrijwel totaal sociaal conformisme vereisen. Navelstaarderij versus conformisme, stroman en stroman, zo veel auteurs wagen het niet om hun kritiek te richten tegen een tegenstander met fijngevoeligheid en nuance.

Wie zich verdiept in de standpunten van communitaristen zal zien dat de tegenstellingen uiteindelijk zo scherp niet zijn. Michael Walzer wordt bijvoorbeeld wel communitarist genoemd, maar richt zich ook op rechtvaardigheidsvragen, wat eerder het domein is van liberale auteurs. Alasdair MacIntyre kan dan wel op een nare manier de vloer aanvegen met liberale grootheden als Kant en Adam Smith, die volgens hem voor een te grote focus op het zelf hebben gezorgd; hij propageert ook een deugdenethiek die is gericht op de vorming van het eigen karakter, wat dus eigenlijk ook een vorm van zelfontplooiing is. Charles Taylor, ten slotte, is óók een prominente communitarist, maar houdt zich bezig met een bij uitstek liberaal thema: zelfverwerkelijking. Dit is ook het onderwerp van zijn magnum opus *Sources of the self* dat recent in het Nederlands is vertaald, en waaruit wat interessante lessen zijn te leren die de huidige discussie over het regeerakkoord wat dieper zou kunnen maken, en wat meer genuanceerd.

Aandacht voor zelfverwerkelijking komt volgens Charles Taylor niet voort uit egoïsme, genotzucht of een soort morele slapete, zoals de conservatieve critici beweren. Zelfverwerkelijking heeft juist een zedelijke betekenis. Het gaat er volgens hem niet om '(..)' dat mensen vanwege hun carrière hun liefdesrelaties opofferen, en de zorg voor hun kinderen.' Iets dergelijks is misschien altijd al voorgekomen, aldus Taylors *De malaise van de moderniteit*. Waar het om gaat is dat '(..)' veel mensen zich tegenwoordig daartoe *geroepen* voelen, dat zij menen dit te *moeten* doen, dat hun leven anders op de een of andere manier mislukt of onaf zou zijn.'

Een waarde die een zo sterk moreel appèl doet op mensen, verdient het volgens Taylor om serieus te worden genomen. Maar hij heeft wel kritiek op sommige manieren waarop mensen zelfverwerkelijking praktiseren; namelijk, door zich af te scheiden van een sociale gemeenschap. Zo kun je het zelf volgens hem niet verwerkelijken. Zijn communitaristische identiteit als filosoof komt precies in die opvatting naar voren: namelijk, dat het contrast tussen 'ik' en 'gemeenschap', dat in het werk van liberale denkers altijd op één of andere manier wordt verondersteld, de ontwikkeling van dat zelf tegenwerkt.

Waarom is dat volgens Taylor zo? In *Sources of the self* legt hij uit waarom een zoektocht naar het zelf altijd een sociale context veronderstelt. Zonder die context zouden we niet eens weten wát het 'zelf' is, laat staan hoe het zich moet ontwikkelen. Dat komt om te beginnen doordat we taal nodig hebben om uit te drukken wat er specifiek is aan wie we zelf zijn, of wat we in ons leven belangrijk vinden. Dat kan gesproken en geschreven taal zijn, maar ook de 'taal' van film en beeldende kunst, van muziek, gebaren en gezichtsuitdrukkingen. Iedere man of vrouw die zichzelf ontplooit heeft rijke uitdrukkingmogelijkheden nodig en is daarom afhankelijk van een sociale omgeving, die hem of haar de taal leert. Het staat ieder individu vrij om woorden creatief van nieuwe betekenissen te voorzien, maar die originaliteit is altijd begrensd want taal kan alleen betekenisvol zijn als je haar op een herkenbare manier blijft gebruiken.

Naast taal spreekt Taylor ook wel over de 'achtergrond' of de 'horizon' van betekenissen, waartoe mensen zich met hun zelfonderzoek verhouden. Een horizon bestaat uit relaties tussen betekenissen van woorden -zoals die tussen rood, blauw, kleur, vorm, aardig, onaardig, autoritair, meegaand, goed, fout etc...- die vaak niet neutraal zijn. Met de taal leert ieder kind volgens Taylor dus ook onderscheid te maken tussen goede en minder goed of kwade dingen. En dat is maar goed ook, want die zogenaamde 'kwalitatieve onderscheidingen' geeft de zelfontwikkelaar richtinggevoel, een soort kompas, wat hem of haar helpt om spoorzoekend een eigen levensweg uit te stippelen. Zonder dit kompas zouden mannen en vrouwen volgens Taylor onmogelijk kunnen weten hoe het onderzoek te beginnen; hun gekozen handelingen zouden sprongen zijn in de ruimte zonder focus, en zonder betekenis of waarde. Het zouden handelingen zijn van iemand die niet weet wat hij doet.

Het is volgens Taylor dus niet verstandig om een zelfonderzoek *alleen* uit te voeren, los van een gemeenschap. Je kunt niet los van anderen bedenken wat er voor jou toe doet, want daarvoor heb je woorden nodig en waarden. Dat een individu deze woorden en waarden zelf uit het niets bedenkt, is net zo ondenkbaar als wanneer mensen op een dag '(..)' besluiten dat, omdat zij ruimtelijke wezens zijn, ze een gevoel van op en neer, rechts en links, moeten uitvinden, en verkeersborden moeten neerzetten '(..)'. Net zo min als de vraag naar ruimtelijke concepten zich op een dag zó maar voordoet, kunnen we ineens op het idee komen om kwalitatieve betekenissen te ontwerpen. We leven altijd al in een horizon van evaluatieve concepten; we kunnen wel vragen of een betekenis zo moet of zo, of een waarde wel goed is begrepen, of een andere inhoud moet krijgen, of helemaal moet worden afgeschaft of gewijzigd. Maar niemand kan de horizon als geheel eigenhandig opbouwen. Wat dat betreft lijkt Taylors boodschap op die van Otto Neurath, die in respons op de scepticus schreef dat je niet alle onderdelen van een boot tegelijk kunt vervangen, als je vaart op de open zee.

In *Sources of the self* gaat Taylor op zoek naar die horizon. Door de geschiedenis te onderzoeken van de betekenis van woorden die we nu vanzelfsprekend vinden als we praten en denken over ons 'zelf', wil hij zorgen dat de lezer zich meer bewust wordt van de rol die deze horizon in zijn of haar leven speelt. Daarmee toont hij zich een communitaristisch filosoof want hij wil laten zien dat zelfonderzoek nooit als monoloog vorm kan krijgen, maar alleen als dialoog met een (historische) gemeenschap, die er de taal en de inspirerende basisideeën voor levert. Deze basisideeën noemt Taylor ook wel de 'bronnen van het zelf' of de 'morele bronnen' (moral sources): ze vatten vanzelfsprekende veronderstellingen samen omtrent het zelf, waar tegelijk ook een morele kracht vanuit gaat.

Taylor's geschiedschrijving is heel breed en divers, maar is georganiseerd rond drie morele bronnen. Hier noem ik er twee. Dat is om te beginnen 'het innerlijk'. Het is tegenwoordig heel gewoon om gedachten, gevoelens en verlangens tot het innerlijk te rekenen en dat te onderscheiden van 'het uiterlijk' zoals het lichaam en voorkomen. Maar Taylor laat zien dat dit in het verleden helemaal niet zo gewoon was. Homerus associeerde bijvoorbeeld allerlei mentale activiteiten met locaties in het lichaam, zoals de longen, het hart, de huid; en de oude Griekse tragedie-schrijvers weten uitzonderlijke mentale gebeurtenissen –zoals 'gekke'- aan de bezetenheid door een externe en wraakzuchtige god. Volgens Taylor komen we pas in Plato's werk voor het eerst de opvatting tegen dat gedachten en verlangens onderdelen zijn van een onstoffelijke ziel, die daarbinnen steeds met elkaar in strijd zijn. De rede komt bij Plato ook naar voren als een interne morele bron, want de rede leidt bij hem de wispelturige passies –zoals een menner zijn paarden- en is in staat om een mensenleven eenheid, harmonie en zielenrust te verlenen.

Met Plato is volgens Taylor het idee geboren dat nog steeds zo breed wordt geaccepteerd; namelijk, dat mensen *in zichzelf* de kracht kunnen vinden om de chaos in hun gemoed te bestrijden. Dit is een gedachte waar nog steeds een enorm inspirerende kracht vanuit gaat. Het geeft een waardigheid aan mensen, die in de latere fasen van de geschiedenis steeds opnieuw is gearticuleerd en geherinterpreteerd, en die we nog steeds kunnen ervaren.

Een andere morele bron is het 'alledaagse leven'. Dat zelfverwerkelijking tegenwoordig gaat over alledaagse zaken, zoals werk, liefde, vriendschap, burgerschap, is niet altijd zo geweest. Het is de derde bron van het hedendaagse zelf die Taylor naar voren brengt. Aandacht voor het alledaagse leven is volgens hem het resultaat van een humanistische ontwikkeling, die ervoor heeft gezorgd dat zelfontplooiing sinds Plato en Aristoteles steeds minder een elitaire onderneming is geworden, en steeds meer een activiteit voor alle mensen. Deze verschuiving in de populatie van zelfontwikkelaars, zorgde ook voor een verandering in de onderwerpen van zelfreflectie: theoretische kennis, roem, eer of onsterfelijkheid is steeds minder het vanzelfsprekende levensdoel voor zelfontwikkelaars, terwijl bloeiende liefdesrelaties, bevredigend en enthousiasmerend werk, trouwe en inspirerende vriendschapsrelaties etc...steeds vaker behoren tot de idealen.

Ook dit ideaal is in de geschiedenis op verschillende manieren geïnterpreteerd, maar heeft niets aan kracht verloren. Persoonlijke behoeften zijn tegenwoordig zaken geworden waarvoor je aandacht mag vragen, en het schaden van het levensgeluk van andere mensen wordt gezien als een ernstig vergrijp. Dat betekent dus ook dat zelfontwikkelaars naast hun eigen leven, ook aandacht moeten besteden aan dat van anderen. Ze moeten zorgen dat die anderen ook kansen krijgen om zich te ontwikkelen, en daar ook –als het kan- een positieve bijdrage aan leveren.

Dit zijn idealen waar je bijna niet tegen kunt zijn. Maar wat hebben we eraan? Taylor's communitaristische visie op zelfverwerkelijking, levert interessante aanknopingspunten voor kritiek zowel op sommige onderdelen van het coalitieakkoord, als op de manier waarop in de kranten erover wordt gedebatteerd. Wat betreft de manier van debatteren, is het punt duidelijk: Taylor's *Sources of the self* laat zien dat het niet terecht is om communitaristen een gebrek aan aandacht voor de vrijheid van het individu te verwijten. Taylor heeft daar alle aandacht voor. Het enige dat zijn benadering doet verschillen van een liberale benadering, is

dat hij het zelfonderzoek een horizon geeft die wortelt in een gemeenschappelijke geschiedenis.

Maar hoewel de stromannen-behandeling van communitarisme niet terecht is, zijn er misschien wel redenen om bezorgd te zijn over de manier waarop dit kabinet het communitarisme interpreteert en invoegt in haar plannen. Al eerder heeft Jan-Peter Balkenende laten zien dat hij het goedkeurt dat een overheid moreel sturend optreedt, een visie die hij zegt te ontleen aan communitaristen. Inderdaad vinden communitaristen dat het onmogelijk is om als overheid niet moreel te sturen: volgens hen doet een liberale overheid dat ook, juist door de vrijheid van burgers te garanderen. Het huidige kabinet vult die sturende rol anders in; bijvoorbeeld, door een extra wachttijd in te voeren voor vrouwen die abortus willen. Los van de vraag of dit een goede of slechte maatregel is, blijkt hieruit weinig vertrouwen in individuen die het besluit nemen om abortus te plegen, of in praktijken waarin doktoren en patiënten samen op een zorgvuldige manier met die verzoeken om proberen te gaan.

Taylor's historische relaas helpt om afstand te scheppen tot het eigen zelf en te denken: wat bedoel ik nou eigenlijk als ik zeg 'ik denk'? Wat bedoel ik als ik het heb over mijn 'identiteit'? Wat is er nu echt 'belangrijk' in mijn leven? *Sources of the self* laat zien dat in de geschiedenis op verschillende manieren hierover is nagedacht, en dat nodigt uit tot een diepere en rijkere reflectie over die vragen. Dat alleen al is voldoende om overtuigd te zijn dat Taylor's claim klopt: namelijk, dat zelfverwerkelijking een historische en sociale context nodig heeft. Kennis van de geschiedenis van deze concepten helpt om meer mogelijkheden te zien voor het concrete proces van zelfverwerkelijking nu.

De vraag die overblijft is natuurlijk: hoe moet dat proces van zelfverwerkelijking er concreet uitzien? Tegenwoordig moeten mensen opnieuw invulling geven aan het project van zelfverwerkelijking. Dat moet op een andere manier gebeuren dan vroeger, want vragen over relaties, werk of burgerschap doen zich in de huidige wereld op een nieuwe manier voor. Eén van de nijpende kwesties van de laatste jaren gaat over hoe we moeten samenleven met mensen uit verschillende culturen. Anders dan vijftig jaar terug kunnen burgers nu niet meer worden ondergebracht in zuilen met ieder een eigen religieuze identiteit, wat het probleem nieuwe relevantie geeft. Hoe zou Taylor's *Sources of the self* bij zo'n kwestie kunnen helpen?

Het werk van communitaristische auteurs is in de kranten de laatste jaren vaak gebruikt als achtergrond voor een specifieke aanpak van dat probleem. Auteurs hebben op basis hiervan gepleit voor een articulatie van waarden uit 'ons' culturele verleden, om aan te geven waar 'wij' voor staan, en van 'de anderen' te vragen (of eisen) om die waarden te accepteren. In Taylor's *Sources of the self* zou je ook een ondersteuning van die aanpak kunnen lezen, want met zijn historische exploratie zegt hij uitdrukking te geven aan de horizon of achtergrond die typerend is voor de westerse identiteit. Maar wie op basis van zijn werk wil zeggen waar 'wij' als westerlingen voor staan, komt in de problemen. De waarden die hij beschrijft zijn zó breed, zó divers, en op zó veel verschillende manieren geïnterpreteerd, dat ze onmogelijk een eenduidige gemeenschap kunnen samenbinden. Als het boek al een identiteit isoleert, dan is het meer een multipele persoonlijkheid, die vooral wordt gekarakteriseerd door interne conflicten over de betekenis van de menselijke waardigheid, de waarde van het gewone alledaagse leven en de exploratie van de eigen individuele natuur als basis voor moraal.

Hoe kan *Sources of the self* dan wel helpen? Een van de aardige inzichten die het boek oplevert is dat de samenstelling en grondwaarden van een samenleving altijd in ontwikkeling zijn. Om de huidige ontwikkeling een stap vooruit te helpen moet je de onderwerpen vaststellen waarover we moeten nadenken. Je kunt dus niet vragen: hoe verschillen onze waarden van die van anderen? Dat is veel te abstract gedacht. Het is beter om de vragen terug te brengen tot alledaagse problemen waar een persoon voor staat, zoals: hoe los ik dit conflict op? Welke sollicitant moet ik aannemen? Op welke school doe ik

mijn kind? Waar ga ik werken? Met wie ga ik een relatie aan? Willen we een kind (of wat doen we als dat niet lukt)? Hoe ga ik om met mijn ziekte? etc...

De interculturele samenleving komt in dit soort keuzes tot stand, die we allemaal met betrekking tot een horizon maken, die voortdurend in ontwikkeling is. Met eigen antwoorden op concrete levensvragen bepalen individuen hun verhouding tot die horizon, en geven daarmee invulling aan hun vrijheid.

Het is storend aan de huidige discussies over het regeerakkoord dat alleen de vrijheid van het individu wordt bedongen, zonder na te denken wat we met die vrijheid moeten. Wat wil je dan met die vrijheid doen? Zelf je opleiding, baan, geliefde kiezen? Belet de regering jou dat dan? Natuurlijk, als de regering het homohuwelijk zou gaan verbieden of abortus, dan is er een vrijheid te bevechten. Nu dat blijkt mee te vallen, moeten we het over andere zaken gaan hebben, die wél problematisch zijn. Roepen dat de individuele vrijheid beschermd dient te worden is mooi. Maar het wordt gezeur als niemand verheldert waar die vrijheid zo nodig voor moet worden gebruikt. Vrijheid is op zichzelf een leeg begrip. Charles Taylors boek nodigt uit om over de inhoud na te denken die zelfverwerkelijking in de toekomst moet krijgen.

Verschenen in: Filosofie Magazine 4, 2007